

Hlavní společenské faktory ve vývoji staroegyptského práva

(Několik poznámek k Lexovu *Veřejnému životu ve starověkém Egyptě*)

Vojtěch Poláček

Uvedené dílo profesora Lexy¹ zaujímá nesporně vynikající místo v české egyptologické literatuře, tím spíše, že je zde vlastně prvním zevrubnějším zpracováním tohoto širokého tématu.

Právního historika přirozeně zaujme především ta část, jež se dotýká vlastního právního vývoje ve starém Egyptě. Autor nadepíše tuto partii titulkem „Spravedlnost ve starověkém Egyptě“. Další do této sféry spadající skutečnosti a vývody možno porůznu najít i v jiných kapitolách knihy. Jestliže se někde přece jen nelze ubránit pocitu určitých pochybností nebo žádoucího upřesnění, není to jistě na újmu úcty, která této u nás skutečně průkopnické práci přísluší.² Dále uvedené poznámky však nejsou ani recenzí, ani kritikou uvedeného spisu. Jsou spíše jen okrajovými poznámkami, vyložením věcných nebo názorových připomínek k těm místům, jež spadají do tematiky vyjádřené v nadpisu tohoto článku.

Téma tak podstatné nelze ovšem zevrubně vyčerpat v jediné krátké studii; je proto nezbytné zaměřit se jen na některé zásadnější problémy.

Bylo by jistě neužitečné všimnout si pedantsky jednotlivostí a pozastavovat se například v uvedeném spise u nepřesností pojmových nebo výrazových. Autorovi jako filologovi musí být koncedována určitá volnost vůči striktní vázanosti pojmů a definic právních. Proto i sám nadpis „Spravedlnost ve starověkém Egyptě“ by mohl být v této souvislosti předmětem

¹ Akademik Frant. Lexa, *Veřejný život ve starověkém Egyptě*, Praha 1955. Díl I. Výklad. II. Doklady.

² Dokladem toho je jistě i vlastní autorovo seznání potřeby upřesnění různých pojmů v kategoriích staroegyptských pracujících. Srov. op. cit. I, str. 9.

Z druhé strany je však třeba litovat, že tak záslužného díla není dostatečně využito. Viz např. nejnověji K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1961, kde by do bohatého seznamu literatury jistě právem patřil i uvedený spis akademika Lexy.

oprávněné kritiky v nějaké studii právníké,³ ale v celkovém obsahu i formě autorova pojednání může mít i své literárně zdůvodněné umístění.

•
Základní otázkou, jež se v historickoprávní studii vždy v nějaké formě vynoří, jsou dané společenské poměry a jejich vliv na vývoj právního řádu. Daná hospodářská struktura kterékoli společnosti tvoří vždy reálnou základnu, z níž je nutno vysvětlit veškerou nadstavbu právních a politických zřízení, jakož i náboženské, filosofické a ostatní způsoby nazírání každého dějinného údobí.⁴

Je třeba litovat, že právě z tohoto hlediska nepodává převážná část literatury, zejména ovšem západní, zcela jasný a jednoznačný výklad.⁵

³ Správněji by uvedený titul zněl vzhledem k svému obsahu např.: „Soudnictví ve starém (resp. starověkém) Egyptě“, ježto „spravedlnost“ sama o sobě je abstraktum, a je spíše pojmem filosofickým než právním. Viz Marx-Engels, *Vybrané spisy* I, Praha 1950, str. 645 a d., 649.

⁴ Srov. B. Engels, *Anti-Dühring*, Praha 1949, str. 26; K. Marx, *Předmluva ke kritice politické ekonomie*, Marx-Engels, *Vybr. spisy*, str. 370; Lenin, *Vybrané spisy* I, Praha 1954, str. 85; Konstantinov a kolektiv, *Historický materialismus*, Praha 1955, str. 130; M. A. Aržanov, *Gosudarstvo i pravo v ich sootnošenii*, Moskva 1960, str. 16.

⁵ Tak např. svým titulem slibné dílo F. Petrie, *Social Life in Ancient Egypt*, London 1923, je ve skutečnosti pouze popisnou prací o umění a řemeslech (bylo také do francouzštiny přiléhavě přeloženo Capartem „Arts et Métiers dans l'ancienne Égypte“, Bruxelles 1925); ani nověji G. Dykmans, *Historie économique et sociale de l'Ancienne Égypte*, I—II, Paris 1936 (nikoli Liège 1936—1937, jak uvedeno u Lexy, op. cit. I, str. 34 a 224), ani Claire Préaux, *L'économie royale des Lagides*, Bruxelles 1939), jichž obou se dovolává i Lexa (op. cit. I, 37 a 218), v rozsáhlé ekonomické studii tuto základní otázku nijak zásadně neinterpretují. Právě uvedená autorka, jejíž práce se arci hlavně dotýká ptolemajského Egypta, ale u většiny kapitol navazuje i na období předchozí, sice jednu partii (str. 61) uvádí nadpisem „L'économie dirigée s'impose“, ale vlastní obsah této kapitoly je tomu přece jen značně vzdálen. — Jen letmo se věci dotýká Dykmans, op. cit. II, 287 a d., přičemž jeho negativní postoje k historickému materialismu jen potvrzuje nepochybné rozpaky nad problémem „svobodné“ interpretace společenského vývoje starého Egypta. O mnoho dál nepokročila ani novější podrobná práce A. Bakir, *Slavery in the Pharaonic Egypt*, Le Caire 1952, str. 1, 7 a d., 97, ani velmi obsáhlý spis F. M. Heichelheim, *An Ancient Economic History* I, Leiden 1958. Příliš idealisticky řeší otázku W. Helck, *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1959, str. 1 a d. (srov. k tomu Semper, *Vestník drevnej istorii*, 1960, seš. 1, str. 162). — Vývody, k nimž dospívá S. Dairaines, *Un socialisme d'État quinze siècles avant J. C.*, Paris 1934 (podobně dříve, byť stručně ji A. Moret, *Le Nil et la Civilisation Égyptienne*, Paris, opr. vyd. 1927, str. 302 a d., 547; *Histoire de l'Orient*, Paris 1929, str. 448, a *L'Égypte pharaonique* (v G. Hanotaux, *Historie de la nation égyptienne*), Paris 1932, str. 244 a d.; nověji opět, třebaže sám nejistě, např. C. Bradford Welles, *JJP* [*Journal of Juristic Papyrology*] 3, 1949, str. 47) spočívají na nepochopení podstaty věci. Srov. k Dairainesovi též Cox, *Ancient Egypt*, 1934, str. 57; H. Kees, *Deutsche Literaturzeitung* 1935, 541; F. Lexa, *Archiv orientální*, 1936, 143; Pirenne, *AHDO* III, 1940, 67.

Nicméně již počátkem tohoto století H. Schneider, *Kultur und Denken der alten Ägypter*, Leipzig 1907, zejm. str. 37 a d., 46 a d., 55 a d., 340 a d., i přes značnou závislost na herderovské a hegelovské filosofii se dosti úspěšně přiblížil věcné analýze

Je to snad i tím, že v této otázce, tj. o umístění starého Egypta v linii ekonomického vývoje lidské společnosti vládne porůznu mlčení nebo rozpaky. Starověký Egypt jakoby se ani svým ekonomickým zřízením nehodil do celkového rámce postupného společenského vývoje, od řádu prvobytně pospolného přes řád otrokářský k feudalismu. Tento nesoulad je však pouze zdánlivý. Především je třeba vycházet ze základní poučky dialektického materialismu, že dialektika sama je živoucí, mnohostranné poznání s nekonečností odstínů.⁶ Její zákony a teze nejsou nějaká pevná schémata, jimiž lze svévolně „přizpůsobovat“ reálné fakty, ani pomůckou s natištěnými hotovými odpověďmi na otázky vědy a praxe.⁷

Je nespornou skutečností, že historický starověk je ve své podstatě obdobím otrokářského řádu. Je však rovněž historickým faktem, že starověký Egypt byl již od doby Staré říše na jiném, v mnohém směru daleko vyšším stupni vývoje než velká většina ostatních oblastí, z nichž mnohé v téže době ještě prožívaly své údobí prvobytné společnosti. V této souvislosti je na místě teze, kterou výstižně formuloval *Lenin*,⁸ že společenský vývoj lidstva se nedál ani v kruhu, ani v přímce, nýbrž ve spirále, v průběhu staletí procházel zdánlivě vždy znovu stupni, kterými již prošel, avšak po druhé jinak, na vyšší základně.

Z nejstarších dob společenského vývoje Egypta se dochovalo velmi málo písemných dokladů. Mnohé závěry je proto třeba činit dedukcí z toho, co je doloženo, dále z dochovaných památek hmotné kultury, a pak rozvedením těchto poznatků. To přirozeně vede leckdy ke kombinacím, jímž nechybí na odvaze, ale které nelze historicky nijak doložit.⁹

staroegyptské třídní společnosti. Jeho téměř průkopnická odvaha však nenašla výraznějších následovatelů.

Kritickou dialekticko-materialistickou interpretací starověkých dějin podává nověji zejm. V. I. Avdijev, *Istorija drevnego Vostoka*, 2. vyd. Moskva 1953 (o Egyptě srov. zvl. str. 176 a d., 190 a d., 202 a d., 253 a d.) a J. J. Perepjolkin v *Dějínách světa* (vyd. J. M. Žukov a kolektiv) I, Praha 1959, str. 164 a d., 181 a d., 290 a d., 351 a d., 603 a d.

[Avdijevův spis přeložili do češtiny C. Cigna a F. Kalousek, *Dějiny starověkého Východu*, Praha 1955. — V dalším je citace podle ruského originálu].

Z naší lit. srov. Z. Žába v knize B. Pruse, *Farao*, Praha 1957, zejm. str. 580 a d.

[V posledním vydání českého překladu této knihy [Praha 1962] je však výklad připojený k předchozímu vydání z r. 1957 vypuštěn a nahrazen věcnými poznámkami (vysvětlivkami) k jednotlivým místům textu].

⁶ V. I. Lenin, *Spisy*, sv. 38, Praha 1960, str. 368.

⁷ *Základy marxismu-leninismu*, Praha 1960, str. 87.

⁸ *Spisy*, sv. 21, Praha 1957, str. 49.

⁹ Sem patří zejm. obšírné, jinak velmi záslužné a uznávané dílo J. Pirenne, *Histoire des Institutions et du Droit privé de l'Ancienne Égypte*. I—III. Bruxelles 1932 až 1935. Srov. k němu J. M. Lurje, *Vestník drevnej istorii*, 1949, seš. 2, str. 39; E. Seidl, *Einführung in die ägyptische Rechtsgeschichte bis zum Ende des Neuen Reichs*, I, 2. vyd. Glückstadt-Hamburg-New York, 1951, str. 19, p. 39, 34 p. 131, 35 p. 134. Další recenze viz Pirenne, *Archives d'Histoire du Droit Oriental (AHDO)*, III. 1948, str. 51.

Víme bezpečně, že starověký Egypt byl v historické době typicky zemědělský stát. Vládní formou byl královský despotismus, zřejmě pokračování dřívější neomezené moci kmenového náčelníka. V různých variantách textů pyramid opakovaná myšlenka „jeho je všechno, čeho se mu zachce“,¹⁰ jen utvrzuje představu o obsahu práv a povinností: vládce (kmenový náčelník, v historické době král) je pánem všeho a všech, ostatní mají jen povinnosti. Povinnost bezmezné poslušnosti vůči panovníkovi, včetně konání všeobecných povinností pracovních, vojenských, dávkových atd. Osobodit od této všeobecné povinnosti mohl někoho jen král.

Král byl suverénním vlastníkem veškeré půdy. To se výrazně projevilo zejména v době 3. až 4. dynastie, kdy nebylo možno nabýt nemovitého majetku bez zvláštního písemného souhlasu krále, a jako zásadní myšlenka nezaniklo ani v dobách pozdějších, kdy značná část pozemků byla již v soukromých rukou.¹¹

Zem sama by ovšem nestačila k obživě obyvatelstva včetně krále, jeho dvora, kněží a šlechty. K tomu bylo třeba pracujících, rolníků. A zde se výrazně projevuje rozdíl ve vztahu k výrobním prostředkům. Je doloženo prameny, že králové již v raných historických dobách dávali vysokým

Pirennovy teze jako celek plně přejímá opět Dykmans v cit. spise (výše pozn. 5) a Pirenne sám je znovu opakuje v AHDO II, 1938 str. 11 a d., III, 1948, str. 1 a d. a 57. Viz též doleji pozn. 75, 2. odst.

Idealistické pojetí Helckovo bylo připomenuto již výše (pozn. 5).

Ale i mnohé památky tzv. hmotné kultury nutno přijímat s určitou rezervou, ježto na jejich ráz měli vliv zadavatelé. Proto se z nich nedovídáme nic o lidech, kteří se vymykají jejich přímé pravomoci. Spolehlivé závěry je možno si učinit jen z faktů zcela neměnných (např. honosné hrobky bohatých a pohřbívání chudých v písku pouště), ovšem pro otázku právního vývoje ani tyto skutečnosti mnoho konkrétního nedokládají. Srov. též Žába, l. c., str. 575 a d.

¹⁰ Srov. Texty pyramid §§ 134 a d., 152 a d., 393 a d., 510 a d. — Viz K. Sethe, *Die altägyptischen Pyramidentexte*, I—II, Leipzig 1908, 1910; *Uebersetzung und Kommentar zu den altägyptischen Pyramidentexten*, I—II, Glückstadt-Hamburg 1936, I, str. 1 a d., 52 a d., II, str. 136 a d., 143 a d., 360 a d. — Český překlad (část) Lexa, *Výbor ze starší literatury egyptské*, Praha 1947, str. 20 a d., *Veřejný život* I, str. 23 a další.

¹¹ Otázka suverénního pozemkového vlastnictví krále nedošla u starých Egyptanů nějakého výrazného právního upřesnění, nýbrž byla jimi zřejmě pojímána prostě jako fakt. Posuzována měřítky moderní právní dogmatiky dává proto např. i pro velmi pokročilou dobu Nové říše podnět k nejistotě ve formulaci. Srov. Perepjolkina, l. c., str. 367. Viz též Bakir, l. c., str. 4.

Přijímání skutečností jako takových bylo vůbec charakteristické pro celou dobu samostatnosti egyptského státu. Viz k tomu též dále pozn. 21.

Tato s našeho hlediska viděná právní nepřesnost nezůstala omezena jen na éru faraónskou. I v pozdější době ptolemajovské narážíme na stejnou problematiku. Srov. M. Rostovtzeff, *Die hellenistische Welt, Gesellschaft und Wirtschaft*, I, Darmstadt-Tübingen 1955, str. 207 a d., 214 a d. Srov. též dále pozn. 12 na konci.

Teprve Římané přinesli do Egypta své vytříbené právní myšlení.

K otázce písemného souhlasu krále k nabytí (převodu) nemovitého majetku viz doleji pozn. 75.

hodnostářům a chrámům pozemky, a to vždy i s „lidmi“ tam usedlými. Rolníci na půdě usedlí sdílejí s ní její osud.¹²

V literatuře je zastávána teze,¹³ že po sjednocení Horního a Dolního Egypta a po zlomení moci krajských knížat a potlačení svobody přímořských měst za 2. dynastie (3. tisíciletí před n. l.), bylo období individuální osobní i majetkové svobody, kdy všichni Egypťané si byli rovni, kdy nebylo žádné šlechty a kdy i pozemkové vlastnictví bylo ryze individualistické. Zvrat prý nastal až za 4. dynastie (od poloviny 3. tisíciletí př. n. l.), kdy dochází k doživotnímu nucenému nájmu, jenž se pak záhy mění v dědičný. Máme tu tedy co činit s velmi nápadnou obdobou kolonátu z pozdního starověku a raného středověku. Absolutní desposice krále však vyvolává

¹² Srov. např. nápis v hrobce Mecenově (28 st. př. n. l.), překlad J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, Historical Records, I—V, Chicago, 1. vyd. 1906, 1907, 3. vyd. 1927, I, str. 76 a d. Srov. dále Pirenne, *Histoire* I, str. 194 a d., II, 357 a d., III, 13; Lexa, *Veř. život* II, str. 19; dekret krále Nefererkaréa (26.—25. st.): Pirenne II, str. 252; Lexa II, str. 23; dekret krále Popeje (nové čtení: Piopiho) I. o ochraně práv obyvatel dvou měst obou pyramid krále Snofreva (25.—24. st.) (=známý „dekret z Dahšuru“); L. Borchardt, ZAS (Zeitschrift für ägypt. Sprache u. Altertumskunde) 42, 1905, str. 1 a d.; Pirenne, *Histoire* II, str. 254 a d.; Lexa II, str. 24; nápis z hrobky knížete Chnemhotepa II., (20. st.), Breasted I, str. 279 a d., Lexa II, str. 38; smlouva knížete Hepzefefe se slovtskými kněžími (20 st.), Breasted I, str. 258 a d., Lexa II, str. 31. — Další příklady viz např. Pirenne, *Histoire* II, str. 256 a d., III, str. 36 a d., 287 a d.; viz též Bakir, *Slavery* str. 3 a d., 23, 42.

Vykořisťování rolníků bylo dáno i vlastním způsobem práce: rolníci od dob Staré říše pracovali ve vesnických občinách, podléhajících správě krajských a ev. i místních velmožů, a jejich prostřednictvím králi. Vykořisťování rolníků bylo typicky patriarchální a vzniklo, jakmile se v rukou vládnoucí třídy soustředila politická i hospodářská moc.

Velká většina autorů tuto otázku vůbec pomíjí. Perepjolkina, l. c., str. 167, 192 a d. soudí, že členové občin byli svobodní, Bakir, l. c., str. 4 a Koranyi, l. c., str. 9 naopak usuzují na jejich velmi tíživé utlačování. Zdá se, že je třeba spíš se přiklonit k těmto posléze uvedeným autorům, nejen pro zásadní problematičnost pojmu „svoboda“ ve starém Egyptě vůbec, nýbrž i proto, že ze samotných písemných dokladů vysvítá vázanost rolníků k půdě. Svěrázný charakter staroegyptských společenských a právních poměrů přitom nemusel vylučovat a nevylučoval, že rolníci po splnění svých povinností vůči králi, resp. vrchnosti mohli své přebytky volně na trhu prodávat (směňovat).

Ze zprávy Pap. Lansing 7, 3 = Pap. Anastas. V, 16, 7 a d. lze do značné míry usuzovat i na vzájemné ručení členů vesnické občiny za splnění povinných dávek. — Lexa, *Veř. život* I, str. 41 se domnívá, že jde jen o přehnané satirické líčení. Avšak z památek hmotné kultury (obrazy rolníků pracujících pod knutou — viz dále pozn. 35 i z jiných dochovaných písemných dokladů se můžeme přesvědčit, že život rolníků vskutku „nebyl lehký“, jak nakonec uvádí i Lexa sám na uv. místě. Viz též výklad, jejž podává H. Brunner, ZAS 80, 1955, str. 73 a d., a Bakir, *Slavery* str. 3. Text: A. H. Gardiner, *Late-Egyptian Miscellanies*, Bruxelles 1937, str. 64 a d., 104 a d.

Nevyhraněnost představy právní a hospodářské „svobody“ však přetrvala faraónský Egypt a nebyla jednoznačně upřesněna ani v době hellenistické, ovlivňující tak i mnohé rozpaky moderních badatelů. Srv. např. Rostovtzeff, *Die hellenistische Welt*, I, str. 206, 209, 214 a d., 250, 270, II, str. 702, 703. (Srov. k otázce též dále pozn. 40.)

¹³ Tak zejména Pirenne, *Histoire* I, str. 110, 130 a d., 192 a d., a passim; AHDO II, 15, III, 125.

určité pochyby. Král násilím sjednotil říši, a toto násilné sjednocení, odstranění samostatnosti měst a násilná centralizace měly nakonec přinést „všeobecnou svobodu“, již do té doby ani nebylo? Vždyť i doklad, jehož se autor uvedené teze dovolává, nápis v hrobce Mecenově,¹⁴ jasně mluví o tom, že nabyvatel dostal s pozemky „lidi a brav“, a dále, že koupil od četných „králových lidí“ další pozemky. Byli to tedy „královi lidé“, kdo byli vlastníky resp. držiteli pozemků. Zdá se tudíž, že po uvedené násilné centralizaci nebo v jejím průběhu došlo už tehdy k jakési konfiskaci majetku odbojných knížat a měst. Tento institut propadnutí a zabavení majetku, který znamená ve své podstatě zlomení hospodářské moci protivníka, se ostatně táhne jako červená nit dějinami lidstva. Je dokladem primárního významu ekonomické základny u všech historických skutečností a dějů. Bylo by nesprávné nevidět jej a přecházet vývoj událostí pouhým mlčením.¹⁵

V uvedeném případě ostatně nedošlo ve vývoji starého Egypta k nějaké podstatné změně. Šlo pouze o výměnu osob. Namísto nespolehlivé odbojné staré šlechty krajů a měst nastoupili do téže soustavy státní správy lidé sice noví původem, ale s nezměněným starým ekonomickým myšlením.¹⁶ Je třeba připustit, že došlo k určitému „zrovnoprávnění“ všech občanů: král odstranil politické výsady staré šlechty a všichni si byli „rovní“ ve stejné, neomezené poslušnosti vůči svrchovanému panovníkovi. Dospíváme k závěru, že místo „zrovnoprávnění“ je tu mnohem přiléhavější výraz „znižování“. To se projevilo také v tom, že král si vybíral své hodnostáře i mimo dvůr, z osob, které neměly „původ“. Tuto politiku však prováděl král ve svém vlastním zájmu, aby měl spolehlivé úředníky, kteří by mu svou oddaností zajišťovali stabilitu státního pořádku.¹⁷ Bylo by příliš idealistické vidět v této politice nějaké „zlidovění státní správy“.¹⁸

Pravá podstata králových záměrů je ostatně patrna i z toho, že z počátku bylo obdarování pozemky omezeno u fyzických příjemců pouze na osobu obdarovaného a po jeho smrti se dar vracel ke králi. Avšak další

¹⁴ Viz výše pozn. 12.

¹⁵ Tak i Pirenne ve všech uvedených spisech. Cf. též Lexa, *Veř. život* I, str. 119; Breasted, *History* str. 74 a d.

¹⁶ Přitom zůstává otevřenou otázkou postavení velmožů, kteří byli králi věrni, zejména v Horním Egyptě.

Proti tezi o „naprosté rovnosti“ všech obyvatel země v té době svědčí fakt, že právě za éry 3. až 4. dynastie bylo třeba zvláštní královské listiny k osobnímu nabytí nemovitého majetku. Srov. výše text k pozn. 11 a doleji pozn. 75.

¹⁷ Tak již v poučení pro krále Merikaréa, jež dobově spadá mezi Starou a Střední říši, se mj. výslovně říká: „Učiň své rádce velkými (= bohatými), aby jednali podle tvých zákonů“. Srov. z literatury A. Erman, *Die Literatur der Ägypter*, Leipzig 1923, str. 109 a d.; A. Scharff, *Sitzungsberichte der Bayr. Ak. der Wiss., Phil. hist. Abt.* 1936, seš. 8; A. Volten, *Zwei altägyptische politische Schriften* (Analecta Aegypt. IV), København 1945, str. 3 a d.; S. Herrmann, *Untersuchungen zur Überlieferungsgestalt mittelägyptischer Literaturwerke*, Berlin 1957, str. 54 a d.

¹⁸ Lexa, *Veř. život* I, str. 119.

vývoj, směřující k dědičné trvalosti obdarování, odhaluje skrytý konflikt zájmů: krále na straně jedné a mocných příjemců na straně druhé. Jejich úsilí podržet to, co jednou dostali, trvale v rodinném majetku, je nakonec také korunováno úspěchem. Místo staré rodové šlechty vzniká nová šlechta úřednická. Opět se tu potvrzuje Leninovo učení o vývoji lidské společnosti. Zájmové konflikty mezi třídami i uvnitř tříd jsou trvalým průvodcem ve vývoji starého Egypta i celé lidské společnosti potud, pokud tato společnost bude třídní.

Ve vztahu k výrobnímu (pracovnímu) prostředku, půdě, se po celou dobu vývoje starého Egypta nic podstatného nezměnilo. Změnila se pouze osoba vlastníka. Původní jediný vlastník, král, byl nahrazen jiným, jemu podřízeným hodnostářem. Pracovní povinnost usedlých rolníků zůstala, rozdílný byl jen v tom, že část úrody odváděli nyní novému majiteli půdy. Lexa soudí,¹⁹ že odvod části úrody králi bylo původně „nájemným“. V této všeobecné formulaci toto mínění však naráží na podstatné námítky. Předpokládalo by, že „původně“ král i rolníci byli ve vztahu k tomuto základnímu výrobnímu prostředku rovnými partnery: rolníci by najímali půdu za *dohodnutou* úplatu. Tato koncepce však odporuje suverénnímu postavení krále jako vlastníka veškeré půdy. Král, ani vrchnostenský majitelé půdy — chceme-li tak nazvat pozemkovou šlechtu — *nesjednávali* s rolníky nějaké nájemné, nýbrž požadovali „podle řádu platného pro všechny lidi“²⁰ odvod stanovených dávek jako samozřejmou *povinnost* těch, kteří na půdě pracovali, resp. byli jejími držiteli. Proto bylo třeba zvláštního královského privilegia k osvobození od této povinnosti.

Že mezi velkými vlastníky půdy byli i držitelé drobnější, je dáno samou její povahou. Jen malá část celého státního území byla úrodná. Proto hospodářství na ní muselo být velmi intenzivní a i malý pozemek byl na tehdejší dobu úživný. *Právní* struktura daného stavu věcí, jež by jistě znovu zasluhovala podrobnějšího studia, staré Egypťany do nějakých detailů nezatěžovala. Brali situaci jako fakt a vyvozovali z toho opět jen faktické důsledky. Spekulativní abstraktní právní myšlení jim bylo cizí.²¹ Mnohé nesrovnalosti, na něž soudobé bádání mnohdy zdánlivě naráží, vznikají jen z toho, že dávnověké události a instituty měříme moderními kritérii.²²

¹⁹ Op. cit. I, str. 38.

²⁰ Srov. dekret krále Popeje (Piopiho) I. o ochraně práv obyvatel dvou měst obou pyramid krále Snofreva (viz výše pozn. 12).

²¹ Tím však není řečeno, že by právní myšlení a filosofické myšlení vůbec bylo starým Egypťanům cizí. Naopak — z dochovaných soudních zápisů, soukromých a zvláště i mezinárodních smluv (srov. dolejší text a pozn. 72) zjišťujeme velkou vyspělost koncepce i stylu. — V této souvislosti odkazují na svou studii o staroegyptské představě práva a spravedlnosti v JJP, Warszawa 1961, str. 234 a d.

²² Srov. k tomu též Bakir, *Slavery* str. 7, 124; v. Schuler, *Orientalia* 25, 1956, 210 a J. Klíma, JJP 1961, str. 274.

Také další velmi důležitý výrobní prostředek, dobytek, byl převážně ve vlastnictví krále,²³ později též velkostatkářů, statkářů a chrámů. Pracujícím rolníkům, kteří většinou na jeho opatření a pěstování neměli dostatek prostředků, byl pronajímán.²⁴

Starověký Egypt byl tudíž státem typicky třídním. Proti sobě stály dvě hlavní společenské třídy: král, pozemková šlechta a chrámy jako vlastníci hlavních výrobních prostředků, půdy, obilí a dobytka, a proti nim především třída pracujících v zemědělství, rolníci připoutaní k půdě a zemědělství dělníci. Mezi nimi jako malá, politicky právě tak bezvýznamná vrstva byli drobní „samostatní“ rolníci, kteří měli svůj vlastní kus půdy a odváděli daň pouze králi. Vedle příslušníků těchto dvou hlavních tříd byly ještě jiné skupiny obyvatel; o nich bude zmínka později.

I v třídě panující byly ovšem stupně. Nejvýš stál král, třebaže v době slabých králů víc jen formálně, vedle něho (v obdobích utužení centrální moci pochopitelně na značně nižších stupních) byla šlechta a chrámy. Ale chrámy, osvobozené od veškerých daní a jiných povinností (podobně jako pozemky duchů zemřelých) získávaly stále výraznější privilegované postavení. Tím spíše, že příslušníci této třídní skupiny, kněží, vládli nejen v oblasti materiální výroby, nýbrž i nejúčinněji také v oblasti duchovního života²⁵ a ve sféře politiky. Proto byl král současně nejvyšším knězem, proto i šlechta zaujímal vysoké kněžské úřady. Král a velmožové si tak zajišťovali svůj vliv na náboženské myšlení i dění, kněží naopak svůj vliv na politický život. Král, aby si udržoval i svou duchovní nadřazenost, postupně se posouval „výš“: od dob 4. dynastie ovládá duchovní život Egyptanů představa, že král je synem boha, od 18. dynastie je král v očích Egyptanů přímo bůh.²⁶ Ale dogma o božském původu krále sloužilo zas naopak vlád-

²³ Srov. instrukci o právech a povinnostech vezíra (15. st. př. n. l.) v odd. III. ř. 51 a 52. Viz. K. Sethe, *Untersuchungen zur Geschichte und Altertumskunde Ägyptens*, V, 2: *Einsetzung des Westirs*, Leipzig 1909; *Urkunden der 18. Dynastie, Übersetzung*, Leipzig 1914; Breasted, *Ancient Records* II, 266 a d.; W. Helck, *Festschrift Grapow* (= O. Firchow, *Aegyptologische Studien*), Berlin 1955, str. 107 a d.; Lexa, *Veř. život* II, str. 54 a d. Viz též Moret, *Nil*, str. 323 a d., 331 a d.

Nejnovější transkripce a překlad podává R. O. Faulkner, JEA 41, 1955.

²⁴ Viz i zprávu v § 4 zákona krále Haremheba (14. stol.): Breasted, op. cit. III, str. 22 a d.; Lexa, op. cit. str. 70 a d.; W. Helck, ZAS 80, 1955, str. 109 a d., zvl. 119 a d. Srov. též doleji pozn. 58 a 70.

²⁵ K této otázce všeobecně Konstantinová a kolektiv, op. cit., str. 132. Pro egyptské poměry bylo zvlášť důležité, že kněží nejen dominovali nad náboženskými představami, jejichž vliv pronikavě zasahoval do oblasti duchovního života, nýbrž měli i znalosti nanejvýš významné pro obživu obyvatelstva: vypočetli kalendář, záplavy Nilu a tím měli i značný vliv na organizaci zemědělství. Srov. *Dějiny filozofie* (vyd. M. A. Dynnill a kolektiv), I, Praha 1959, str. 36.

²⁶ Srov. k tomu Moret, *Histoire*, str. 238; Pirenne, *Histoire* I, str. 114, 127, 217 a d., II, 24, 233 a d., III, 3, 47 a d., AHDO II, 1938, 19 a d., III, 1948, 127 a d.; J. Černý, *Dějiny lidstva* (vyd. J. Šusta a kol.) I, Praha 1940, str. 217, 221; Breasted, *A History of Egypt*, London 1946, 62 a d., 74 a d., 122, 272; Welles, l. c., str. 28;

noucí třídě, neboť přísný obřadní ceremoniál znemožňoval králi podstatně nějaké volnější účinné jednání.²⁷ Opět se tu odhalují neustálé vnitřní mocenské rozpory a boje mezi jednotlivými skupinami téže vládnoucí třídy.

Osvobození chrámů od daní a jiných povinností vůči státu i králi přirozeně oslabovalo hospodářskou moc krále a posilovalo moc kněží, až se to stalo přímo životním nebezpečím pro stát. Král byl postupně zbavován materiální základny, jež mu zajišťovala i vojenskou a politickou moc. Tudíž tento *důsledek*, nikoli samotný vzrůst hospodářské síly kněžstva přivodil situaci, že Egypt ztratil svou zahraniční váhu a nakonec i samostatnost.²⁸

Na vlastní podstatě věci, na třídním charakteru starověkého Egypta se v průběhu doby nic nezměnilo. Pouze těžiště moci se přesouvalo z jedné skupiny na druhou.

Proti této třídě panující, tvořící nepoměrně malou vrstvu obyvatel, žijící z práce druhých, stála třída vykořisťovaných, především rolníků a zemědělských dělníků. Vedle nich byla početná vrstva dělníků a ostatních obyvatelů měst. Z těch nejvíce svobody požívali umělci a řemeslníci. Ale i jejich „svoboda“ byla pojmem z dnešního hlediska do značné míry okleštěným.

Lexa spatřuje „nesvobodu“ převážného počtu staroegyptských umělců a řemeslníků v tom, že oni nevlastnili výrobní materiál, nýbrž byli odkázáni většinou na zpracování materiálu dodaného zákazníkem, a že tedy vlastně byli také jen dělníky pracujícími za mzdu.²⁹ Toto vymezení však není správné. Vždyť i v moderní době jsou samostatní řemeslníci, kteří zpracovávají materiál dodaný zákazníkem (tak zejména krejčí a švadleny), aniž tím ztrácejí charakter samostatného řemeslníka. Rozhodující tu není, zda

I. M. Lurje, *Vestnik drevnej istorii* 1949, seš. 2, str. 32, zvl. str. 37 a d.; Avdijev, *Istorija* str. 204 a d., 292 a d.; H. Brunner, *Festschrift Grapow*, str. 4 a d.; Lexa, *Veř. život* I, str. 64 a d., 97; H. Kees, *Der Götterglaube im alten Ägypten*, Berlin 1956, str. 28 a d., 69 a d., 80 a d., 92 a d.; J. A. Wilson, *Journal of the American Oriental Society*, 1954, suppl. 17, str. 1 a d.; Perepjolkín, l. c., str. 174, 193; Koranyi, l. c., str. 10.

Ještě ptolemajští králové a římscí císařové velmi rádi sahali po tomto jistě velmi svůdném atributu jejich státoprávního postavení v Egyptě. — Srov. Seidl, *Der Eid im römisch-ägyptischen Provinzialrecht* I, München 1933, str. 18 a d.; M. Rostovtzeff, *The social and economic history of the Roman Empire* I, Oxford 1957, str. 43 a d., 48, 78, 85, 211, 405; R. Taubenschlag, *The Law of Graeco-Roman Egypt in the Light of the Papyri*, 2. vyd. Warszawa 1955, str. 566 a d.

²⁷ Srov. Welles, l. c., str. 28; Seidl, *Einführung*, str. 16, 17; Heichelheim, *History*, str. 168.

²⁸ Jinak např. Lexa, *Veř. život* I, str. 103. — Vždyť např. velekněz vésetského Amóna Hrihor, který se stal prvním kněžským králem Egypta, ani nebyl z rodu vésetských kněží, a sám za svou hlavní hodnost nepokládal svou kněžskou funkci, nýbrž vrchní velitelství všeho vojska Horního i Dolního Egypta, a pozdější králové dokonce svou politickou moc znovu upevnili a moc vésetských kněží zlomili. Tak i Lexa, op. cit., str. 148 a d.)

²⁹ *Veřejný život* I, str. 196.

dotyčná osoba pracuje z vlastního či přineseného materiálu, nýbrž zda dostává odměnu za výrobek či zda je placena jen za práci, tj. za pracovní čas nebo za pracovní úsilí v čase vynaložené. Jinými slovy: zda veškerá hodnota vynaložené práce připadne jen jí, či zda připadne někomu jinému a ten dotyčné osobě (řemeslníkovi, umělci) zaplatí pouze *mzdu* za práci a sám si přisvojí nadhodnotu.

Umělce a řemeslníky je proto třeba rozlišovat: jednu skupinu tvoří ti, kteří pracovali přímo v poměru služební závislosti jako dělníci, druhou ti, kteří tvořili tzv. svobodnou část obyvatel měst. Ježto většinu „zákazníků“ tvořili král, jeho dvůr, chrámy, šlechta a ostatní boháči, byla převážná část umělců a řemeslníků u nich přímo zaměstnána.³⁰ Mimo to, práce řemeslné byly rovněž pokládány za pracovní *povinnost*, k níž mohli být pracující prikazováni obdobně jako k pracím zemědělským.³¹

Ale i tzv. svobodní obyvatelé měst, pracující pro příležitostné zákazníky nebo pro trh, tj. příslušníci tzv. vedlejších tříd,³² nebyli zcela svobodní. Jak vyplývá a contrario z rozkazu krále Popeje (Plopiho) I. o ochraně práv dvou měst obou pyramid krále Snofreva,³³ byli i obyvatelé měst bráni k stavebním pracem pro královský dům a na jiné práce podle „řádu platného pro všechny lidi“.

Proto tedy tezi o tom, že egyptští dělníci byli již od dob Staré říše lidé svobodní a že se jim dobře vedlo, byli-li trvale zaměstnáni a dobře placeni a zacházeli se s nimi slušně,³⁴ lze brát jen s podstatnými výhradami.³⁵ Za všech dob se mezi dělníky, a to i těmi preferovanými na jedné straně, a vládnoucí třídou na straně druhé projevoval třídní antagonismus, vedoucí již tehdy nejednou k otevřeným konfliktům.³⁶

³⁰ Srov. např. nápis z hrobky vrchního lékaře Nensechmeta (28. st.), Breasted, *Ancient Records* I, str. 109; Lexa II, str. 22; nápis z hrobky Hetenherachtovy (25. st.), Breasted, cit. I, str. 115, Lexa II, str. 29; nápis z hrobky Menejovy (28. st.) Lexa I, str. 185; nápis na soše Amónova velekněze Romea-Roje (z konce 13. st.), Lexa II, str. 79; Avdijev, *Istorija*, str. 273.

Pokud jde o druh činnosti, Egypťané sami ani nepocítovali nějaký rozdíl mezi umělcem a řemeslníkem, a obojí nazývali běžně společným označením *hmv*. Obdobnou situaci nacházíme také u otroků a sluhů (viz dále str. 247 a d.).

³¹ Srov. např. dekret krále Nefererkaréa (viz nahore pozn. 12).

³² K tomu všeobecně Konstantinov a kolektiv, op. cit., str. 163.

³³ Viz výše pozn. 12.

³⁴ Tak Lexa, *Veř. život* I, str. 185.

³⁵ Tak i Lexa na jiném místě (l. c., str. 215).

Také památky hmotné kultury, např. obrazy dozorců s holemi, dokazují, že nejen postavení zemědělců, nýbrž i pastevců, rybářů, lodníků, řemeslníků apod. nebylo nijak záviděníhodné. Viz též Perepjolkina, op. cit., str. 191.

³⁶ Jako zvlášť výrazný příklad je třeba uvést zejména povstání lidu na konci Staré říše (resp. před počátkem 12. dyn.), na němž měly účast všechny vrstvy utlačované třídy i tzv. třídy vedlejší, a demonstrace a stávky dělníků vésetského královského pohřebiště, kteří dokonce byli skutečně skupinkou značně preferovanou. (Srov. Lexa II, str. 119–120, 121–123, 27, 128). Viz též doleji pozn. 48.

Zbývají ještě dvě početné kategorie staroegyptských pracujících: sluhové a otroci. Lexa uvádí,³⁷ že Egypťané sami měli pro obojí týž slovní výraz: *hm* (sluha), *hm.t* (služka, otrokyně). Toto konstatování však nutno do jisté míry upřesnit. Jak prokazuje Bakir,³⁸ výraz *hm* v uvedeném slova smyslu není v dokladech znám před dobou Střední říše a už zas ne po 22. dynastii. Otroctví však bylo známo již dávno předtím a velmi dlouho poté. V pramenech nacházíme řadu dalších výrazů, zejména *b³k*, vztahující se na osoby služebného stavu. Z podrobnějšího rozboru těchto označení a pojmů³⁹ zjišťujeme, že vlastní staroegyptské právo nemělo ani přesného právního výrazu pro pojem „otroka“, ani přesného právního vymezení osob nesvobodných.⁴⁰ Ale i to je jen důsledek jejich již uvedeného praktického posuzování věcí a situací.

Z historických dokladů seznáváme, že pojmem „sluha“ (v širším slova smyslu) byli označováni nejen skuteční sluhové, resp. otroci, nýbrž i vysocí státní hodnostáři a kněží.⁴¹ Ukazuje se, že tím, že otrok i sluha jim byli

Jak snadno může vést nesprávné pochopení materiálních příčin různých historických událostí k mylným závěrům, seznáváme z hodnocení zmíněného povstání lidu. Tak např. G. Farina, *Aegyptus* II, 1921, str. 3 a d., a M. Pieper, *Die ägyptische Literatur*, Wildpark-Potsdam 1928, str. 23 a d., chtějí v uvedených událostech spatřovat vzor bolševické revoluce v Rusku! Tehdejší vzpoura utlačovaných tříd (a to je víc, než jen jakási „sociální revoluce“) byla však nesena ryze individualistickými tendencemi (ukořistění majetku bohatých). Spočívalo v podstatě výrobních sil a výrobních vztahů tehdejší společnosti, že ony události nemohly mít nějaký nový konstruktivní revoluční cíl, a že „obnovení pořádku“ mohlo zas jen vyústit ve formách stávajícího společenského řádu.

Právem však vytýká Avdijev, op. cit., str. 227 a d., nemístnou lítost nad oněmi událostmi, neboť ke vzpouře utlačovaných došlo jen v důsledku jejich nezměrné bídy. [Srov. též *Dějiny filosofie* cit. I, str. 35; Perepjolkín, l. c., str. 308 a d.]. Označovat výbuch tohoto zoufalství lidu za „zlou pohromu“ (tak i Lexa, op. cit. I, str. 120) je jistě neodůvodněné.

K literárnímu zpracování uvedeného povstání lidu srov. A. H. Gardiner, *The Admonitions of an Egyptian Sage from a Hieratic Papyrus in Leiden*, Leipzig 1909; Farina a Pieper, l. c.; Erman, *Literatur*, str. 130 a d.; Pirenne, AHDO III, 1948, str. 128 a d.; Lexa, *Veř. život* II, str. 7 a d., 43 a d.; Herrmann, *Untersuchungen*, str. 8 a d.

Viz též Moret, *Nil*, str. 261 a d.

³⁷ *Veř. život* I, str. 180.

³⁸ *Slavery*, str. 34.

³⁹ Bakir, op. cit., str. 14 a d.

⁴⁰ Proto např. i Pirenne při svém výkladu o „stavu svobodných“ (AHDO III, 1948, str. 125 a d.) ličí víc historické děje a postavení šlechty (a bohatých) než právní postavení peškerého lidu. — Převážně se tu vůbec přehlíží, že lid neměl vůbec žádná politická práva a že i chrámy a nejvyšší krajská šlechta měly „práv“ jen tolik, kolik si jich dovedly pro sebe uchvátit, získat a podržet. V tom tkví jedna z rozhodujících složek celé problematiky.

⁴¹ Viz v ozn. 12 cit. nápis v hrobce Mecenově, dále nápis v hrobce neznámého majitele, dekret krále Nefererkaréa, a smlouvu knížete Hepzefeje. Srov. též závěš Nekóného (26. st.): Breasted, *Ancient Records* I, str. 99 a d., Pirenne, *Histoire* II, str. 366 a d., 373 a d., Lexa, *Veř. život* II, str. 20; nápis z hrobky Ptahšepsesovy (25. st.): Breasted, op. cit., I, str. 115 a d., Lexa, l. c. 23; životopis Veniho (24.

pojmově „totéž“, vyjadřovali Egypťané nepochybně hlavní ideu obsahové náplně tohoto pojmu: bezmeznou oddanost toho, kdo slouží, vůči tomu, komu je slouženo. Proto zajatci, kteří mimo jakoukoli pochybnost konali nucené práce a byli skutečnými otroky v tomto slova smyslu, nejsou dlouho ani označováni slovem „otrok“ nebo „sluha“, nýbrž jen slovem „zajatec“.⁴²

Z doby Staré a Střední říše nemáme plně spolehlivého dokladu o otrocích v soukromém vlastnictví. Plyne z toho zřejmě, že výhradním vlastníkem zajatců (= otroků) byl zprvu jen král. Bylo to jistě dáno především tím, že zajatců a otroků vůbec bylo používáno k zvlášť těžkým veřejným pracem (v dolech, při stavbách pyramid, silnic, zavodňovacích zařízení apod.) a že tato pracoviště je stačila plně absorbovat.⁴³ Teprve s přibývajícím počtem zajatců a rostoucí štedrostí faraónů dostávaly tyto pracovníky i chrámy,⁴⁴ a později i nejvyšší státní hodnostáři a nejbližší členové královského rodu.

stol.): Breasted, op. cit., str. 134 a d., 144, Pirenne, l. c., III, str. 262 a d., Lexa, l. c., str. 26 a d.; nápis z hrobky knížete Chnemhotepa II. (20. st.): Breasted, op. cit., str. 279 a d., Lexa, str. 37 a d. — Viz také Bakir, op. cit., str. 17 a d., 22, 33; Moret, *NH*, str. 222 a d.

⁴² Tak např. Mecen (viz předchozí pozn.): představený zajatců; životopis Veniho: ukofistění zajatců; instrukce pro vezíra (viz výše pozn. 23), odd. VI.: vezír dozírá na práce dělníků, řemeslníků a zajatců, a pečuje o to, aby zajatci, kteří byli přiděleni chrámům, dostali každoročně nový šat a mast.

⁴³ Další důvod toho lze nepochybně spatřovat i v tom, že zajatec jako válečná kořist patřil nejvyššímu veliteli vojska, a dále také v tom, že zajatci nebyli jen cizinci, nýbrž nepochybně i Egypťané, zajatí v bojích o centralizaci státu (srov. výše). Tito odbojní příslušníci vlastního národa jistě ani tehdy nebyli zase hned rozpuštěni mezi různé vrstvy obyvatel, nýbrž soustředěni v pracovní útvary určené k provádění státně důležitých nebo požadovaných prací. Také odtud jim zůstávalo označení „zajatci“, nikoli „sluhové“ = otroci.

Pramenné doklady o tom, že váleční zajatci byli takto hromadně přiděleni k veřejným pracem, máme zachovány např. v Historiích řeckých spisovatelů Diodora (I, 56) a Herodota (II, 108).

⁴⁴ E. V. Čerezov, *Vestnik drevnej istorii*, 1949, seš. 3, str. 66, soudí, že chrámy měly již v době Staré říše pouze otroky, nikoli nevolníky. Avšak statut rolníků pracujících na královské půdě se přece pouhou změnou vlastníka (převod pozemků s krále na chrám) nijak nezměnil. Že již ve Staré říši měly chrámy také otroky (z řad válečných zajatců, jim přidělených), je třeba připustit. Že by však měly pouze otroky, nelze doložit žádným věcným důvodem.

Nejnověji Perepjolkin, l. c., str. 172 a d., 184 a d., 192, 292 a d., uvádí, že otroci byli v soukromém majetku už od dob Staré říše. Vychází přitom zejména z vyobrazení šlechtických hospodářství, v jehož pracovnících míní spatřovat otroky. Výklad je možný, ale není výlučný. Víme-li, že počet zajatců v té době ani zdaleka nebyl tak velký, aby stačil plně pokrýt i jen vlastní potřebu královských prací (jinak by nebylo třeba všeobecné pracovní povinnosti), nenacházíme dostatečného argumentu pro rozptýlení otroků mezi jednotlivé soukromníky.

Proto i mínění, jež zastává Avdijev, l. c., str. 224, že otroky vlastnili v době Střední říše i bohatí jedinci, není nezvratně doloženo. Jím uvedený výklad pramenů je možný, není však jediné nutné. Lexa, *Veř. život* I, str. 182, pozn. 11.

Také fakt, že spolehlivé písemné doklady o otrocích v soukromém vlastnictví pocházejí až z doby Nové říše, nebyl dosud vyvrácen. Odpoutáme-li se však od těchto

Další významnou rolí tu nepochybně hrála i skutečnost, že *faktický* rozdíl mezi otrokem, sluhou, dělníkem či rolníkem připoutaným k půdě nebyl výrazný, a že těchto pracovníků mimo otroky bylo tolik, že ani velcí pozemkoví páni nepocítovali potřebu řady těchto svých pracovních sil dál nějak rozmnožovat. Mimo to vládnoucí třída starého Egypta s jeho typicky intenzivním zemědělstvím jistě již tehdy usoudila, že pro stát a národní hospodářství a tudíž i pro ni je daleko výhodnější nechat zemědělství v rukou rolníka třeba s nevyhraněnou fikcí jakéhosi pozemkového vlastnictví, ale s konkrétní jeho osobní hmotnou zainteresovaností, nebo najmout si k práci pracovní síly, zainteresované rovněž na práci prostřednictvím mzdy, než svěřovat tento vrcholně důležitý hospodářský faktor otrokům, jejichž zájem o produkci i nadprodukcí by byl minimální. Také cena otroka byla zejména z počátku pro jejich poměrně malý počet velmi značná,⁴⁵ takže obyčejný rolník, byť i samostatný, nebo samostatný řemeslník si většinou ani nemohli dovolit otroka vydržovat, protože ze svého omezeného výtěžku často ztěží uživil svou vlastní rodinu.

Do soukromého vlastnictví se prokazatelně dostávají otroci z řad válečných zajatců až v době Nové říše, zprvu opět jen do vlastnictví členů vládnoucí třídy. I to však bylo zpočátku asi více výjimkou než pravidlem.⁴⁶

negativních závěrů, vyplývajících pouze z toho, že nebyly dochovány konkrétní doklady, a posuzujeme-li otázku z širšího hlediska politické i společenské situace země, bylo by těžko nepřiznat, že v době úpadku centrální moci a rozmachu moci krajských knížat (např. zvl. za 5., 6. a 11. dynastie), kdy se mnohdy krajszí velmožové stávali suverénními vládci svého kraje, by takový krajský despota nemohl podržet pro sebe jako otroky ty, které zajal při jejich vpádu do jeho území nebo při jeho nájezdu do území cizího. Rovněž těžko by si bylo představit, že král, i když byl „výhradním vlastníkem“ všech zajatců, nemohl postoupit a v nějakém konkrétním případě nepostoupil určitého otroka nebo otrokyni některému svému oblíbenci. Ovšem — aby se tak stalo, bylo třeba, aby i nový nabyvatel o takovou „ceť“ (ve většině případů ovšem darování) měl konkrétní zájem, a to takový, že k jeho uskutečnění bylo třeba mimořádné královy benevolence.

Jak uvádí Rostovtzeff, *Die hellenistische Welt* I, str. 270, není vzájemný vztah mezi otroctvím a pokusy o zotročování „svobodných“ příslušníků vykořisťovaných tříd zcela vyjasněn ani pro pozdní dobu hellenistickou. Jestliže králové čelili v tomto směru tendencím svých velmožů, činili tak zejména i proto, aby sami nepřišli o pracovní síly, jimiž mohli přímo disponovat.

⁴⁵ Srov. papyry z doby 18. dyn. z Kahúnu o prodeji pole a pronájmu otrokyň. Gardiner, ZAS 43 (1906), str. 27 a d.; Pirenne-van de Walle, AHDO, I, 1937, str. 10 a d.; Lexe II, str. 66 a d. (na str. 204 tamtéž je neúplné časové umístění). Dále pap. Gurob z téže doby: Pirenne-van de Walle, op. cit., str. 27 a d.; Pap. Cairo 657, 39 z doby 19. dyn. (koupě otroka): titíž cit. str. 35 a d. Viz též Bakir, *Slavery*, str. 99 a d.

⁴⁶ Srov. životopis kapitána Ahmóse (16. stol.). Breasted, *Ancient Records* II, str. 1 a d., 17, 33 a d.; Bakir, op. cit., str. 113; Lexa, *Veř. život* II, str. 46 a d. — dostal od krále mj. i otroky. Proti tomu životopis knížete Pennechbeta z téže doby, jenž sice rovněž ukofistil zajatce, ale dostal od krále jiné odměny. Viz Breasted, op. cit., str. 9 a d., 50 a d., 143 a d., Lexa, op. cit., str. 49. — Nejnovější vydání textu: K. Sethe, *Urkunden der 18. Dynastie*, 3. vyd. Berlin-Graz, 1961, str. 1 a d.

Teprve s dalším rozvojem výrobních sil a se vzrůstajícími tržními vztahy a v neposlední řadě také v důsledku dobytých válečných výprav králů 18. dynastie dochází v zemi k novému hospodářskému rozmachu a tím i ke zlepšování hmotné situace nejen šlechty, nýbrž i jednotlivých příslušníků ostatních vrstev obyvatel země. Tím byly dány i materiální předpoklady pro hojnější nabývání otroků zámožnějšími jednotlivci.

V literatuře nebývá podstatně přihlíženo k jednomu z hlavních faktorů, určujících celkový hospodářský vývoj: k bezpeněžnímu hospodářství. Naturální způsob státního i soukromého hospodaření vedl nutně k tomu, že hlavním „platebním prostředkem“ bylo obilí, tedy předmět, který se nedá natrvalo uchovávat. Proto bylo jistě pro mnohé soukromníky daleko výhodnější najmout si ze stále pohotové rezervy neplně zaměstnaného městského i venkovského proletariátu potřebnou pracovní sílu jen na čas skutečné potřeby, než *trvale* živit otroka, protože nakonec dělníka i otroka odměňoval stejně — v naturáliích. I to bylo jistě jednou z příčin, proč Egypťané pojmově nerozlišovali mezi „otrokem“ a „sluhou“. Oddanost vyžadovali od obou stejnou. V podstatě stejně také s oběma nakládali. Tento vzájemný vztah člověka k člověku měl své náboženské i morální zdůvodnění.⁴⁷ Záleželo tedy pouze na tom, jak kteří jednotlivci tyto obecné mravní a náboženské zásady uskutečňovali nebo ignorovali.⁴⁸

Teprve od poloviny 1. tisíciletí před naším letopočtem přicházejí do Egypta s přílivem nových průbojnějších cizinců, zejména Řeků a později Římanů, nové impulsy k rozvoji výrobních sil i dynamice právního řádu:

⁴⁷ Srov. k tomu doleji text a pozn. 57.

⁴⁸ Politická bezmocnost a bezvýznamnost vykořisťovaných tříd také způsobila, že o jejich právním a sociálním postavení nemáme dochovány téměř žádné písemné zprávy. Podstatnější výjimku tvoří jen výše v pozn. 36 uvedené daníky z věseckého pohřebiště z konce doby 20. dyn. — Srov. k tomu zvl. Ž á b a, *Průvodce výstavou Deir el-Medina*, Nár. Museum v Praze 1950; Lexa, II, str. 115 a d. (citace v I, str. 188 je zřejmě tisková chyba).

Lexa [op. cit. I, str. 180] uvádí jako „doklad o sociálním stavu služebnice“ smlouvu jakéhosi občana s kojnou jeho synka a jako „doklad o právním a sociálním stavu egyptského otroka“ smlouvu o prodeji sebe sama do otroctví. Oba tyto doklady jsou však z doby velmi pozdní, kdy do vlastního staroegyptského práva pronikaly i cizí právní prvky, zejména novobabylónské a řecké. Dále, obě smlouvy řeší zcela konkrétní individuální případ, a o sociálním nebo právním stavu příslušníků těchto kategorií pracujících *všeobecně* se v nich neříká vůbec nic. Mimo to, smlouvy o prodeji sebe sama do otroctví nejsou vůbec známy před dobou 26. dynastie! Výše uvedená smlouva sama působí i určité potíže při výkladu. Jak vysvitá ze samotného jejího obsahu, neměl mít otrok žádný vlastní majetek, vše mělo patřit jeho pánu. Co se tedy stalo s penězi, které nastávající otrok za tento „prodej“ dostal? Je možné se domnívat, že je někde umístil ještě před vstupem do otroctví (např. že jimi zaplatil dluhy, jichž by se byl jinak nezbavil). Je rovněž možné, i když přesně nedoložené, že také egyptští otroci měli jakési *peculium* (srov. Bakir, *Slavery*, str. 68 a d.). Je vidět, že ani zde necítili staří Egypťané potřebu důsledného právního upřesnění. — (K otázce „peněz“ srov. dále text a pozn. 49.)

peněžním hospodářstvím počínajíc a rozvinutým otrokářským systémem konče.

I starověký Egypt byl tedy typicky třídním státem. Naturální hospodářství umožňovalo vládnoucí třídě vykořisťování pracujících na zcela stejném podkladě. Zřejmě i proto nedošlo zde za celou dobu trvání samostatného egyptského státu k mnohem pružnějšímu peněžnímu způsobu hospodářství, ač možnost toho byla prakticky na dosah ruky.⁴⁹ Výrobní prostředky, počítajíc v to i většinu pracovních prostředků umělců a řemeslníků, jako dláta, sekery apod., byly v rozhodující míře v rukou vládnoucí třídy.⁵⁰

Objektivně zapadá i Egypt do rámce otrokářské soustavy starověku, i když zpočátku byl po dosti dlouhou dobu jediným otrokářem král.⁵¹ Svými specifickými zvláštnostmi ekonomické základny vytvořil však současně soustavu nikoli nepodobnou pozdějšímu evropskému feudalismu.⁵² To však

⁴⁹ Již ve Staré říši byla známa jakási převodní platební jednotka š. r., ale i pak se obecně směňovaly výrobky a výrobní prostředky přímo a této jednotky se užívalo jen pomyslně k přepočtu cen. Teprve od 2. poloviny éry Nové říše si rozšířené tržní vztahy vynutily pružnější formu směny a platilo se kovem. Kovové mince však byly vydány až na samém konci samostatného egyptského státu králem Zeho (30. dyn., 4. st. př. n. l.). Srov. Dykmans, op. cit., II, str. 253 a d.; Pirenne-van de Wal-
le, AHDO I, str. 73 a d.; Préraux, op. cit., str. 267 a d.; Černý, *Dějiny lidstva*, str. 252; Lexa, *Veř. život* I, str. 58; Perepjolkín, op. cit., str. 354 a d.

Poněkud anticipované se mi zdá mínění vyjádřené v *Dějínách filozofie* cit., str. 34, předpokládající existenci peněz již ve 2. tisíciletí př. n. l.

⁵⁰ Jiných tříd kromě již uvedených nebylo ani ve starém Egyptě. Jestliže Lexa, op. cit., I, str. 143 uvádí rod Ramessovců jako „zvláštní třídu“, lze to chápat jen jako literární nepřesnost.

⁵¹ Lexa, op. cit., I, str. 184 se vyslovuje pouze negativně, že ve starém Egyptě se nevyvinula taková otrokářská soustava, jakou známe z dob starých Řeků a Římanů, ale dále (I, str. 218) tvrdí, dovolává se Cl. Prérauxové (op. cit., str. 304 a d.), že otrokářství prý nebylo v Egyptě tak rozšířeno, aby hrálo roli v národním hospodářství. Toto tvrzení však naráží na skutečnost, že celá řada státních prací (lomy, stavby, zavodňování) byla z podstatné části konána právě otroky, dále že otroci tvořili valnou část „živého inventáře“ chrámového majetku, a že od dob Nové říše používali otroků i jednotliví soukromníci.

⁵² Lexa, l. c., I, str. 123 uvádí, že tento názor některých historiků je neoprávněný. Autor je jmenovitě neuvádí, ale z konkrétně vymezené periodizace — období Střední říše, nutno soudit, že měl na mysli jen určité spisovatele (snad Černý, l. c., str. 232, nebo Breasted, *History*, str. 147 a d.).

V určité obměně možno uvedenou námitku Lexovu vztahovat i na některé autory západní, např. Moret, *Histoire*, str. 249 a d., 430 a d., dále Pirenne a jeho následovníci (viz výše pozn. 9), kteří pokládají dobu Střední říše za jakési „klasické období staroegyptského feudalismu“ a v ostatních obdobích spatřují určité formy quasi-feudalismu. Srov. podobně Moret, *Nil*, str. 219 a d., 227 a d., 242 a d.; Rostovtzeff, *Die hellenistische Welt*, I, str. 211.

Ale jak námitka Lexova, tak i vlastní názory uvedených autorů jsou pouze formální.

Že společenská soustava starých Egypťanů na všech historických stupních vývoje (ne jen v období Střední říše) nese nezpochybně znaky nikoli nepodobné pozdějšímu feudálnímu zřízení v Evropě, nelze popřít. Nelze toliko tvrdit, že obojí je totéž.

nevyvrací příslušnost Egypta k otrokářskému řádu starověku, nýbrž pouze potvrzuje Leninův výklad vývoje lidské společnosti.

Z této materiální základny vyrůstal i staroegyptský právní řád. Byl právě tak třídní, jako byla společnost, neboť stát i právo mohou sloužit pouze panující třídě.⁵³ Ovšem stát a právo nejsou spjaty jen s ekonomickou základnou dané společnosti, nýbrž i se všemi ideologickými silami společnosti, a mají s nimi nemálo společného, zejména s morálkou.⁵⁴

Je zvlášť charakteristické pro staroegyptské myšlení, že „pravda“ i „spravedlnost“ byla synonyma, že pro obojí byl též výraz *m...t* (*maat*) a že obojí bylo pokládáno za dílo boží.⁵⁵ „Jednat podle pravdy“ znamenalo v očích starých Egyptanů „jednat správně, náležitě, řádně, a tedy i — podle práva“.

Představa spravedlivého soudce, soudícího podle „pravdy“ a rozhodujícího nestranně, byl již v nejstarších doložených dobách pevně zakotvený etický pojem, byť i především jako ideál. Četní mocní hodnostáři Staré říše dali zaznamenat ve svých hrobkách nejen svou lidumilnost, nýbrž i spravedlivý výkon soudcovské funkce.⁵⁶ Nečinili tak jen proto, aby o tom podali zprávu svým potomkům, nýbrž i jako doprovod svého vlastního já do posmrtné říše. Spojitost mezi právem, morálkou a náboženstvím je tu evidentní. Víra v posmrtný život ovlivňovala ovšem do značné míry i život pozemský. Odtud pramenil i vlídný a pomocný vztah člověka k člověku, i když především jako mravní a náboženský příkaz. Dochované staroegyptské nauky mravní obsahují k tomu četné doklady.⁵⁷

Ovšem i staří Egyptané byli pouze lidmi, se všemi lidskými vlastnostmi. Proto i u nich se projevovaly stinné stránky lidských povah, i u nich do-

⁵³ Srov. Aržanov, op. cit., str. 33, 44.

⁵⁴ Aržanov, tamtéž, str. 42.

⁵⁵ Spravedlnost (*Maat*) byla uctívána i jako bohyně. Srov. Pirenne, *Histoire I*, str. 221, *Nil*, str. 184 a d., 440, 441; R. Anthes, *Journal of the American Oriental Society*, 1952, suppl. 14; J. A. Wilson, tamtéž 1954, suppl. 17, str. 2 a d.; E. Otto, *Der Weg des Pharaonenreiches*, Stuttgart 1955, str. 56 a d.; Kees, *Totenglauben*, str. 104 a d.; Z. Žába, *Les maximes de Ptahhotep*, Praha, 1956, str. 119; Herrmann, *Untersuchungen*, str. 83 a d., a výše pozn. 21 na k.

⁵⁶ Tak např. nápis vezíra Kagemního a vezíra Nefer-Sešem-Ra (oba z dob 6. dynastie). Srov. Pirenne, *Histoire III*, str. 61 a d.; Kees, *Totenglauben*, str. 103. Další příklady Breasted, *History*, str. 65, 81, 148 a d.

⁵⁷ Tak již v nejstarší dochované nauce Ptahhotepově, mající svůj původ v době na sklonku Staré říše, jsou obsaženy zásady vládného a uspořádaného vzájemného soužití. Srov. zejm. kap. 4, 5, 6, 8, 9, 10, 14, 16, 17, 19, 20, 32, 35 (citace podle pap. Prisse). Srov. z lit. Erman, *Literatur*, str. 81 a d.; Lexa, *Obecné mravní nauky staroegyptské II*, Praha 1928, str. 9 a d., *Studies Griffith*, London 1932, str. 111 a d.; R. O. Faulkner, *Festschrift Grapow*, 81 a d.; Žába, l. c. (viz výše pozn. 55).

Podobné mravní zásady nacházíme také u pozdější nauky Aniovy (zejm. kap. 17, 22, 29) a Amenemopetovy (zvl. kap. 2, 7, 11–13, 20, 25, 28, 29). Viz Lexa, *Obecné mravní nauky staroegyptské III* Praha 1929.

cházel k porušování příkazů pravdy a spravedlnosti, k porušování zákonů, k podplácení a stranictví soudců, a tak zejména i k nelidskému a bezohlednému sužování a odírání bezmocného prostého lidu. To ovšem vedlo k vzrůstající nespokojenosti i k výbuchům zoufalství a hněvu.

Panující třída, a zvláště její nejvyšší reprezentant, král, však potřebovali nerušenou stabilitu vnitřních poměrů země. Události výše zmíněné mohutné vzpoury z doby mezi Starou a Střední říší přešly nepochybně velmi citelně i do jejich vědomí. Je proto i z tohoto hlediska pochopitelné, že králové tvrdě zakročovali i proti úřednickým narušovatelům platného právního řádu.⁵⁸ Jistě tak činili též proto, že si byli vědomi toho, že jejich nábožensky posvěcené postavení jim ukládá i péči o *všechny* obyvatele státu, ale v konečném efektu veškeré jejich jednání sloužilo zas jen jim samým: tvrdými zákroky odstraňovali ty, kdož by chtěli jednat na vlastní pěst, nedbat jejich příkazů (= zákonů) a vnášet tak rozklad do stávajícího společenského řádu, a současně budili dojem, že oni jsou jedinými zárukami stejné spravedlnosti pro bohaté i chudé.

Bylo by ovšem nesprávné domnívat se, že veškeré dění ze strany krále, kněží apod. bylo ovládáno *záměrně* chtěným úmyslem klamání prostého lidu. Analyzujeme-li dnes historické události metodami historického materialismu, odhalujeme tak objektivně příčiny a síly, které uvedené události vyvolaly, resp. usměrnily. Ekonomická základna, právo, stát, náboženství a morálka se neustále prolínají a jednající osoby i třídy žily povětšinou v přesvědčení, že jednají správně nebo alespoň oprávněně.⁵⁹ Ale již od dob Staré říše si vládnoucí třída uvědomovala nebezpečí třídního i politického vnitřního nepřítele a v prostředcích jeho likvidace nebyla nijak sentimentální.⁶⁰ Neudivuje proto, že dochované mravní nauky na-

⁵⁸ Srov. zejm. zákony krále Haremheba (poč. 19. dyn.), jenž neváhal drastickými tresty čelit zlořádům ve správě fiskální i soudní. Viz výše pozn. 24. Srov. též Breasted, *History*, str. 404 a d.; Welles, l. c., str. 31, 34 a d. (viz též doleji pozn. 70).

Srov. též již z doby Staré říše pocházející dekret krále Nefererkaréa (viz výše pozn. 12).

⁵⁹ Psychologická analýza vědomě protiprávního jednání se ovšem vymyká rámci této studie.

⁶⁰ Srov. zejména již citovaný dekret krále Nefererkaréa nebo dekret krále Enjótefa Nebcheprúrea ve věci kněze Tetiho a druhů z doby před 18. dyn. (jde tu o známý „dekret z Koptu“ — srov. F. Petrie, *Coptos*, VIII., London 1896; Breasted, *Ancient Records I*, str. 339 a d.; Lexa, *Veř. život II*, str. 42), nebo soudní zápisy o harémovém spiknutí proti králi Ramessovi III. (20. dyn. — Pap. Turin., Rollin, Lee; Breasted, *Ancient Records IV*, 208 a d.; Lexa cit. 94 a d.) nebo pokyn vrchního velitele Pal-ancha, syna kněžského krále Hrihora (21. dyn.) k odstranění dvou policistů. (Tento poslední případ je v literatuře označován jako „zkrácené soudní řízení“ — tak Erman, *Abhandlungen der Preuss. Ak. der Wiss., Phil. Hist. Abt.* 1913, str. 3 a d.; Pirenne, *AHDO III*, str. 85 — ač ve skutečnosti o žádné soudní řízení nešlo, nýbrž vyloženě o nastrojení „nenápadného zmizení“). — Srov. k tomu též můj článek v *Chronique d'Égypte*, XXXVII, sv. 73, 1962, str. 23 a d., zvl. 26 a d.

bádají k bezvýhradné poslušnosti vůči králi a vrchnostem. Již první politické poučky jsou výrazem ideologie otrokářského řádu.⁶¹

Pokud jde o vlastní otázku vývoje staroegyptského práva, ztěžuje také zde citelný nedostatek pramenů možnost uceleného a do důsledku objektivně správného obrazu, což mnohdy vede i k dosti kuriózním závěrům.⁶² Tím se stává pochopitelnou i skutečnost, že obraz podaný ve shora uvedené práci akademika Lexy v kapitole „Spravedlnost ve starověkém Egyptě“ se jeví jako kaleidoskop faktů, byť i bez důsledné věcné nebo vývojové vazby, kdy mnohé události i z velmi pozdní doby jsou zevšeobecňovány tak, jakoby taková ustanovení nebo zařízení platila zásadně a odedávna⁶³ nebo

⁶¹ Srov. předchozí pozn. na k., dále Ptahhotep (viz výše pozn. 57), kap. 7, 13, 31; nauka Anlova, zvl. kap. 35; Amenemopet, zvl. kap. 27, viz též *Dějiny filosofie* cit. str. 35; Perepjolkín, op. cit., str. 301, Welles, l. c., str. 29 a d.

⁶² Klasickým dokladem je tu např. nejstarší, ze Staré říše jediný dochovaný zápis o soudním sporu P. Berl. 9010. Největší potíže při něm působí otázka, jak vysvětlit, že celá rodina zemřelého včetně vdovy byla jím za jeho života svěřena „v opatrování“ třetí osobě.

Pirenne, *Histoire* II, str. 133, III, str. 248 si vypomáhá tím, že prostě usuzuje, že v době 6. dynastie žena upadla v područí muže, z něhož se teprve později opět vymanila (AHDO II, 39). Seidl, *Einführung*, str. 43, na jednom místě uzavírá, že dokument je výrazově nepřesný a proto právnicky neřešitelný. O něco doleji však říká, že manželka zemřelého byla svěřena ve zmíněné „opatrování“ nejspíše pro své nadměrné „mládí“. Ale vždyť žalobcem byl její syn, tedy už ani tak příliš „mladá“ nemohla být. A v dijev, *Istorijsa*, str. 190 míní, že šlo o případ „kolektivní adopce“. Ale to by byl opravdu ojedinělý případ!

Zdá se však, že ani v tomto případě není třeba věc nadměrně komplikovat. Vždyť i dnes by mnohá matka pověřila nejstaršího syna vyřízením nějaké společné rodinné záležitosti, i když by měla právě tak právo jednat před soudem sama. Dnes by arci otázka procesního zastoupení byla předmětem přísnějšího právního zkoumání. Byli však staří Egypťané právě tak formalisticky důslední nebo jim stačilo, že nejstarší syn jako objektivně uznávaná „hlava“ jedná i jménem všech ostatních?

Také celá otázka svěření rodiny v opatrování třetí osoby nemusela starým Egypťanům působit přílišné myšlenkové potíže. Sám text uvedeného soudního protokolu působí dojmem zcela klidného projednávání věci. Věc pravděpodobně komplikujeme dnes jen tím, že ji chceme subsumovat pod některý nám konkrétně známý upřesněný právní institut (srov. výše pozn. 22), zatímco staří Egypťané byli v dané situaci vedeni třeba zcela jiným směrem myšlení i hodnocení.

Lexa, *Veř. život* I, str. 84, se u tohoto skutečně unikátního historického dokladu spokojil s pouhou letmou, právnicky dnes ne zcela přesně formulovanou poznámkou v textu.

⁶³ Tak např. vylíčení způsobu vyřizování soukromých sporů (l. c., str. 84), pro něž jako „nejpěknější doklad“ je uváděn případ z 2. st. př. n. l., tedy z doby dávno po zániku samostatného egyptského státu, kdy egyptský právní řád byl již ovlivněn i cizími prvky. — Nebo všeobecné tvrzení, že staří Egypťané „znali také boží soudy“ (l. c., str. 83), ač doba, po kterou toto „soudnictví“ bylo v užívání, je velmi pozdní a omezená a je právem označována za období úpadku staroegyptského soudnictví (srov. doleji text a pozn. 65). Také doklad, jímž autor dovozuje „možnost výkupu z trestu smrti“ (l. c., str. 87) nic takového nedokazuje, neboť obsahuje pouhou nabídku výkupného, o jejímž výsledku však nevíme. Mimo to text pochází až z doby římské, takže pro vlastní egyptské právo nemůže nic dosvědčovat.

Pochybnosti vyvolává také autorovo tvrzení (l. c., str. 86), že „častým trestem za

kdy některé příběhy spadají vůbec do sféry báchorek, a jejich právní význam, jenž z nich je odvozován jako obecně platná norma, je velmi ne-li zcela pochybný,⁶⁴ a podobně.

I přes značný nedostatek pramenných svědectví však lze na řadě příkladů prokázat typicky třídní charakter staroegyptského práva.

Zvlášť markantním případem jsou tu zejména tzv. „boží soudy“. Jejich trvání je historicky omezené — pravděpodobně od 14. do 8. st. př. n. l. — ale právě to je pro ně charakteristické. Došly svého uplatnění tehdy, kdy pozemkové bohatství i duchovní moc kněží se silně rozmáhala (19. až 23. dyn.) a zanikly opět po zlomení kněžské nadvlády. Pomocí jich chtěli kněží proniknout do veškerého soukromí obyvatel. Morální i psychologický cíl tohoto tažení je zcela průhledný: dostat veškeré obyvatelstvo do svého úplného područí. Z dochovaných dokladů vidíme, že staří Egypťané sami ani příliš nestáli o to (ovšem s výjimkou kněží), aby „také znali boží soudy“, jako spíše, že jim toto „tajuplné řízení“ bylo často velmi nevybíravě vpravováno do hlavy.⁶⁵

Zvlášť výrazně se projevuje třídní charakter staroegyptského práva v oblasti trestní ochrany majetku. Jak ukázal zejména J. M. Lurje,⁶⁶ lze na podkladě dochovaných pramenů rozřadit alespoň pro dobu Nové říše tresty za krádež do těchto skupin:

větší i menší přečiny byl soudcem »přiměřeně« určený počet ran holí, zostřený několika údery, způsobujícími otevřené rány“. Trest bitím byl skutečně dosti častým (přitom ale „oceňovací volnost soudu“ — ne vždy jen soudce — je velmi sporná), ale totéž nelze tvrdit o dalším dodatku (úder, způsobující otevřené rány), neboť toto je citát ze speciálního ustanovení krále Haremheba (viz výše pozn. 24) a týká se výlučně vojáků, kradoucích kůže z poražených dobytčat.

Opatrností je také třeba při užívání slova „soudce“. Od Haremhebovy reformy soudily převážně sborové soudy. „Samosoudci“ vůbec — můžeme-li použít tohoto výrazu — byli jen král a vyšší královští hodnostáři (vezír, krajská knížata, místní vrchnosti). Soudcovství také nebylo samostatným zaměstnáním, nýbrž vedlejší funkcí (tak i Lexa, op. cit. I, str. 88). Nemohlo tedy být ani povoláním (jinak L. tamtéž, str. 89).

⁶⁴ Tak zejména tvrzení o trestu smrti pro cizoložství (Lexa, op. cit., str. 87 a 219). Dovolání doklad z Pap. Westcar je pouhá povídka, vyprávěná pro zábavu faraónovu, o níž se v témže papyru (4. povídka) přímo říká, že nikdo neví, je-li pravdivá. Také výjimka autorem dovolávaná (l. c., str. 219) ukazuje právě opak toho, co Lexa z ní odvozuje. V daném případě šlo přece o trestní vyšetřování, a kdyby cizoložství bylo opravdu hrdečným deliktem, nebyli by se mohli soudci přes ně v daném případě jen tak přenést, i kdyby to byl sám nikdo třetí neudal.

⁶⁵ Srov. Ostrakon Káhírského Musea 25 555 (překl. J. Černý, Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire, 30, 1931, str. 493; Ostr. Gardiner-Černý, tamtéž 27, 1927, 178; Pap. Brit. Mus. 10 335 — A. M. Blackman JEA (Journal of Egyptian Archeology) 11, 1925, 248 ns.; Černý, tamtéž 15, 1929, 243; Lexa, Veř. život II, st. 130. Další doklady Černý, BIFAO 35, 1935, str. 41 a d. Srov. též Lurje, Věstník 1949, seš. 2, str. 32 a d., zvl. 39; Seidl, Einführung, str. 38 a d.

⁶⁶ Věstník 1946, seš. 2, str. 36 a d., zvl. 40. — Lurje navazuje na Černého JEA 23, 1937, str. 186 a d., proti němuž si však mnohem výrazněji všimá rozdílů trestních sankcí podle různosti subjektu a objektu krádeže.

1. Za krádež jakéhokoli předmětu patřícího soukromé osobě: vrácení věci a pokuta ve výši dvoj- až trojnásobku její hodnoty.

2. Za krádež dobytka patřícího soukromé osobě: přísnější trest pravděpodobně uřezání (useknutí) ruky.

3. Za krádež chrámového majetku: sto ran a stonásobná pokuta.

4. Za krádež chrámového dobytka: zmrzačení a propadnutí v otroctví (nebo vyhnanství do Nubie).

5. Za krádež chrámového bohoslužebného inventáře: trest smrti.

Toto schéma je třeba ještě doplnit zejména ustanoveními o trestu smrti za krádeže v hrobkách, zejména královských,⁶⁷ a o uříznutí ruky za krádež pracovního nářadí z královského skladiště.⁶⁸

Z uvedeného je patrné, že čím „významnější“ je vlastník, ukradené věci, tím tvrdší trest. To je zvlášť nápadné u trestu za krádež pracovního nářadí z královského skladiště. Ani krádež chrámového majetku není tak přísně trestána. Ale za krádež bohoslužebného nářadí byl trest smrti. Jak vidno, král, „bůh“ a kněží si zjednávali respekt velmi účinnými opatřeními i v oblasti hmotných statků pozemských.

Z této celkové linie nevybočují ani známé zákony Haremhebovy,⁶⁹ ač král sám o nich říká, že je vydal proto, aby vymýtil zlořády do té doby vládoucích. Jak upozornil již Welles,⁷⁰ je královská ochrana prostého člověka nakonec zase prospěšná i králi a jeho dvoru.⁷¹ Některé ustanovení těchto zákonů sledují však skutečně jen ochranu prostého obyvatele proti hrubým přehmatům vojáků a úředníků. I to však odpovídá celkové koncepci práva a spravedlnosti ve starém Egyptě. Spravedlnost jako etický pojem měla svůj podklad nejen v právu, nýbrž i — a to především — v náboženství, a morálce, které i když měly v mnohém směru nesporně humanitní ráz, přece jen ve svých nejvlastnějších základech nemohly být jiné než třídní.

Třídní charakter staroegyptského práva se ostatně neodráží jen ve vnitrostátních, nýbrž i v mezinárodněprávních vztazích. Přímo klasickým

⁶⁷ Pap. Abbot, Leopold II, Amherst, P. Britského Musea 10 403, 10 052 a 10 054. Lit.: Capart-Gardiner-van de Walle, JEA 22, 1936, str. 169 a d.; Lexa, *Veř. život* II, str. 100 a d.

⁶⁸ Pap. Salt. (= Pap. Brit. Mus. 10 055). Srov. Černý, JEA 15, 1929, str. 243 a d.; Lexa, op. cit., 131.

⁶⁹ Viz výše pozn. 24.

⁷⁰ JJP 3, 1949, 34 a d. — Zdá se však, že autor posuzuje věc dost jednostranně. Všechna ustanovení Haremhebova zákona nebyla určena jen k tomu, aby byla zajištěna péče o královský dvůr. To mimochodem doznává i Welles, nečiní však z toho žádný závěr.

⁷¹ Král sám to konstatuje zejména v §§ 1 a 2 uved. zákona (srov. též §§ 5 a 6 tamtéž).

Lexův překlad textu v cit. § 2 „Tak poslouží svému králi“ zdá se velmi volný. Jde tu přece o povinnou službu králi. (Srov. např. Helck, ZAS 1955, str. 117, 118.)

dokladem je zde známá smlouva Ramesse II. s hetitským králem Chattušišem III. z r. 1278 (19. dyn.),⁷² kde si smluvní partneři navzájem slibují pomoc nejen proti vnějšímu, nýbrž i proti vnitřnímu nepříteli. Nebezpečí vzpoury utlačovaných tříd tanulo tedy i při této příležitosti oběma králům jasně před očima.

Zvláštní pozornosti zasluhuje i další ustanovení této smlouvy o vzájemném vydávání uprchlíků. I zde se výrazně projevuje typické třídní hledisko. Smlouva (egyptský text — citace podle Langdona a Gardinera) přímo rozděluje uprchlíky na osoby vznešeného původu (§§ 11 a 13) a „obyčejné“ lidi (§§ 12 a 14). Do extrémních důsledků však tato diferenciací dovedena není. Všichni uprchlíci mají být vráceni svým vládcům. Jak vyplývá z dalšího textu (§§ 17 a 18, které obsahují velmi zajímavé a na svou dobu velmi humánní ustanovení o amnestii pro uprchlíky, a jež nutno číst ve spojitosti s předchozími §§ 11 až 14), mají být uprchlíci vráceni neporušení a se vším majetkem. Zůstává otázkou, zda toto ustanovení mělo opravdu jen humánní charakter, jak mu je v literatuře připisováno, či zda i zde nejde o důsledné dovedení myšlenky, že králův „majetek“ (byť i jaksi v širším slova smyslu) byl útekem uprchlíka „protiprávně zkrácen“ a že je tudíž třeba provést úplnou restituci *in integrum*. Věc je nápadná i tím, že uprchlíci mají být vráceni *vládcí* té země, z níž uprchli, a neříká se ve smlouvě nic dál o tom, co se např. stane s otroky, kteří uprchli svým pánům.⁷³

Je přirozeno, že i při vší statickosti a konservatismu starých Egyptanů nebyl ani jejich právní řád nějaký neměnný kompaktní celek, nýbrž že i on procházel jednotlivými vývojovými etapami a nesl jejich charakteristické znaky. Jak již bylo uvedeno⁷⁴ bylo uskutečňování *spravedlnosti* jeho základním etickým principem. Žít *spravedlivě* znamenalo v představě starých Egyptanů žít a jednat podle pravdy, podle řádu platného v zemi, podle práva. Tato povinnost platila pro všechny stejně, tím spíše pro krále jako „boha“ a současně garanta spořádaného života. V ideové sféře svého

⁷² Srov. S. Langdon a A. H. Gardiner, *JEA* 6, 1920, str. 179 a d.; Breasted, *Ancient Records* III, str. 163 a d.; V. Korošec, *Hethitische Staatsverträge*, Leipzig 1931, str. 5 a p. 4, 48 a d., 60 a d.; V. P. Potěmkin a kolektiv, *Dějiny diplomacie*, I, Praha 1950, str. 7; Bakir, *Slavery*, str. 89; Lexa, *Veř. život* II, str. 73 a d.; A. Goetze, *Kleinasiens. Handbuch der Altertumswissenschaft* III, odd. 1, 3, 3. München 1957, str. 97.

⁷³ U této skutečnosti se pozastavuje zejména Bakir na uv. m. Bylo by ovšem těžko očekávat, že do mezistátní smlouvy bude pojato podrobné ustanovení o tak „bezvýznamné“ vrstvě obyvatel jako byli otroci. Ostatně rozhodnout o dalším osudu vráceného uprchlíka bylo v každém případě vnitřní věcí příslušného státu (panovníka). Udivuje proto, že do mezistátní smlouvy bylo vůbec pojato i jen ustanovení o amnestii pro uprchlíky, ač zde přece šlo o vnitrostátní prerogativ panovníkův.

⁷⁴ Viz výše text a pozn. 55.

právního řádu i svých mravních zásad dosáhli staří Egyptané takové úrovně, že si právem zasloužili uznání a úctu jiných národů.^{74a}

Ovšem to je jedna stránka věci. I když pomineme případy vyloženého porušení právního nebo mravního příkazu, zůstává tu ještě otázka, *komu* toto právo a tato spravedlnost sloužily. Uvedené příklady prokazují, že tam, kde byly dotčeny materiální nebo mocenské zájmy panující třídy, byly i právo a spravedlnost po výtce třídní.⁷⁵ Nemohlo tomu ani být jinak, neboť třídní byly — jak jsme viděli — samy faktory, z nichž staroegyptské právo vyrůstalo.

Praha 1961.

^{74a} Srov. např. Diodor I, 79 a I, 96; Herodot II, 177.

⁷⁵ Dokladů třídního charakteru staroegyptského práva by bylo možno uvést celou řadu. Typicky třídní jsou např. všechny předpisy vztahující se na nucenou práci pro královský dvůr a vrchnosti, na otroky apod. Pro období 3. až 4. dynastie je zvlášť charakteristické, že k nabytí pozemkového vlastnictví bylo třeba zvláštní královské listiny [je v tom také spatřován doklad pro vrchní pozemkové vlastnictví krále. Srov. Seidl, *Einführung*, str. 47. — Podobně K. Kees, *Ägypten*, München 1933, str. 44 (vyd. ve W. Otto, *Handbuch der Altertumswissenschaft*, odd. 3, díl I, sv. 1, 1). Kniha se mi stala dostupnou teprve v závěrečné fázi tisku, takže již nebylo možno v této studii uplatnit četné velmi zajímavé postřehy autorovy].

Závěrem jeví se jistě vhodným uvést alespoň zmínkou nejnovější významné práce, spadající do rámce této studie, k nimž z týchž důvodů již nemohlo být v textu přihlédnuto. Jsou to zejména tyto: V. Helck, *Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reiches*, Leiden 1958, a *Materialien zur Wirtschaftsgeschichte des Neuen Reiches*, 2 díly, Mainz 1960; J. Pirenne, *Les trois cycles de l'histoire de l'Égypte ancienne*, Bulletin de l'Académie Royale de Bruxelles, 45, 1959, str. 142 a d. (autor zdůvodňuje odlišnou periodizaci staroegyptských dějin od dosavadního obvyklého členění na Starou, Střední a Novou říši a tzv. pozdní dobu — podobně též v *Mélanges Henri Lévy-Bruhl*, Paris 1959, str. 475 a d., a o postavení ženy v *Rec. Société Jean Bodin* 11, 1959, str. 63 a d.; dále jeho nejnovější životní dílo *Histoire de la civilisation de l'Égypte ancienne*, Neuchâtel 1961; G. Roeder, *Kulte Orakel und Naturverehrung im Alten Ägypten*, Zürich 1960 (pro právní dějiny je zvlášť zajímavý oddíl B); Sir A. Gardiner, *Egypt of the Pharaohs*, Oxford 1961.

Die grundlegenden gesellschaftlichen Faktoren in der Entwicklung des altägyptischen Rechts

Vojtěch Poldáček

(Resümee)

Die darliegende Studie knüpft vorerst an das hervorragende Werk des Akademikers František Lexa „Veřejný život ve starověkém Egyptě“ (Das öffentliche Leben im Ägypten des Altertums, 2 Teile, Praha 1955), das in der tschechischen ägyptologischen Literatur wohl eine bahnbrechende Arbeit ist. Daneben stellt sie eine gewisse Fortsetzung eines ähnlichen Beitrages dar, der vom Verfasser dieser Studie im letzten (XIII.) Jahrgang des Journal of Juristic Papyrology in Warschau im J. 1961 veröffentlicht wurde.

Das altägyptische Recht hat sich wegen seines hohen inneren ethischen Inhalts und seiner verhältnismässig hohen Entwicklungsstufe das Ansehen der übrigen damaligen Welt erworben, was auch noch heutzutage mit Recht anerkannt wird.

Doch stösst man bei der Forschung auf diesem Gebiet auf wesentliche Schwierigkeiten, von denen auch das obige Werk Lexas nicht ganz verschont blieb.

In der bisherigen Literatur wurde vorwiegend die grundlegende Erkenntnis übergangen, dass lediglich die Gesamtheit der Produktionsverhältnisse die ökonomische Struktur der Gesellschaft bildet, worauf sich der juristische und politische Überbau erhebt. So begnügte sich ein wesentlicher Teil der Literatur mit blosser Darlegung der Tatsachen, ohne den Zusammenhang zwischen den Produktionsverhältnissen des alten Ägypten einerseits und dessen Rechtsordnung andererseits näher zu prüfen.

Ausserdem gerät man nicht selten in Verlegenheit bei der Auslegung einzelner Rechtsbestimmungen und Rechtseinrichtungen. Diese Schwierigkeit wurzelt besonders darin, dass wir zu sehr gewohnt sind, die damaligen Verhältnisse und Einrichtungen mit „modernen“ Augen wahrzunehmen.

Auch die altägyptische Rechtsordnung entsprach nur der damaligen Entwicklungsstufe der materiellen Produktivkräfte. Das alte Ägypten war ein typisches Agrarland. Der König war seit jeher prinzipiell souveräner Inhaber alles Bodens. Dies spaltete die damalige Gesellschaft in zwei Hauptgruppen: die herrschende als die Inhaberin der entscheidenden Produktionsmittel, d. i. ursprünglich der König, neben ihm dann die anderen Reichen (bes. der Adel und die Tempel), und die arbeitende Bevölkerung. Die örtlichen Verhältnisse, besonders die fatale Abhängigkeit von den Nilüberschwemmungen, weiter die grandiosen öffentlichen Bauten, erzwangen die Vorstellung, dass alle diese Arbeiten eine allgemeine Pflicht seien, von der unmittelbar nur der König eximiert ist. Dies gab auch dem geltenden Recht seine spezifische Prägung. Diese Tatsache zieht sich wie ein roter Faden durch das ganze altägyptische Recht. Es gab auch damals nur zwei Hauptklassen: die herrschende (der König, neben ihm je nach den Umständen mehr oder weniger in den Vordergrund tretende hohe Hofwürdenträger und mächtiger Bodenadel, Tempel, und die reiche städtische Bourgeoisie), und die ausgebeutete (besonders die kleinen Landleute, Arbeiter, Diener und Sklaven).

Insofern die Interessensphäre der herrschenden Klasse nicht berührt war, zeichnete sich das altägyptische Recht durch das Streben nach Wahrheit und Gerechtigkeit aus. Wo es sich aber um ein Interesse dieser Klasse handelte, dort setzte sie es auch in jeder Richtung durch. Diesem Ziel diente u. a. das religiöse Dogma von der Göttlichkeit des Pharaos, das ihm einerseits die Macht über jeden Einzelnen und das Recht zur Forderung von Pflichtarbeiten aller Art weihte, aber ihm selbst oft ein tatkräftiges Handeln andererseits erschwerte. Diesem Ziel dienten direkt wie indirekt alle bisher bekannten Weisheitslehren, dasselbe Ziel strebten auch die Gesetze zur Sicherung der allgemeinen Ordnung an, ebenso wie der gesetzliche, nach der Person des Beschädig-

ten abgestufte Schutz des Eigentums. Dasselbe ersehen wir auch aus dem, besonders während der 19. und 20. Dynastie sehr hartnäckig durchgesetzten „Gottesurteil“-Verfahren, ja, die gleichen Prinzipien der Bevölkerungsdifferenzierung drangen auch in zwischenstaatliche Verträge ein.